

PROMĚNY VENKOVA A VENKOVSKÉ KRAJINY V ČESKÉ REPUBLICE V POSLEDNÍCH DESETILETÍCH A MOŽNOSTI ZMĚN K LEPŠÍMU

Martin Říha

Pro pamětníky, zabývající se problematikou venkova v rámci své práce profesionálně, je nesmírně zajímavé, jak se projevila změna politického a hospodářského systému v České republice po roce 1989 na trendech vývoje počtu obyvatel ve městech a na venkově a na utváření sídelní struktury, změnách vzhledu sídel, krajiny a jejího obhospodařování.

Na konci 80. let byla odbornou veřejností čím dále silněji pocíťována a vnímána nepříznivá tendence značného úbytku počtu obyvatel venkova, zejména v nejmenších sídlech a obcích, spojená se stárnutím zbylé venkovské populace, stárnutím a nedostatečnou reprodukcí bytového fondu, zaostáváním standardu bydlení, technické i občanské vybavenosti. Tomuto trendu se vymykala jen venkovská sídla v dosahu rozvíjejících se průmyslových center a aglomerací, zatímco pohraničí a periferní oblasti na hranicích bývalých krajů chátraly ještě rychleji, než průměr republiky. Byl to mimo jiné i důsledek velkovýrobních forem zemědělského a lesního hospodaření, špatně pojaté státní politiky přidělování finančních prostředků do rozvoje osídlení, diskriminující malá sídla. To vše bezprostředně ohrožovalo zachování obrovského kulturního bohatství, které představovala nejen hmotná podstata venkovského osídlení, ale i životní styl, tradice, kultura venkova, spojená daleko více historicky s přírodou, krajinou a jejím kultivováním.

„Léky“ na tyto neduhy byly ovšem hledány v instrumentáriu centrálního plánování a direktivního řízení, která nahlížela s hlubokou nedůvěrou na cokoliv spontánního, vytvářeného iniciativou „zdola“, kromě státem řízené a regulované „akce Z“ (= „zvelebení“). Za takových okolností byly pro nápravu stavu a tendencí těžko aplikovatelné vzory z blízkého zahraničí, kam se aktivní architekti, předsedové a další funkcionáři a pracovníci aparátů místních, okresních či krajských národních výborů jezdili inspirovat. Byly tu lákavé příklady vesnic v podobě státem podporovaných iniciativ v rámci hnutí „Dorferneuerung“ (Obnova vesnice) a „Flurbereinigung“ (Reorganizace po-

zemkové držby, zcelování pozemků) v Rakousku a v Bavorsku, byly tu první kontakty mezi obcemi, státními úřady, odborníky, včetně projektantů zejména kolem bývalého Druposu Brno, byly tu podezíravým zrakem státu sledovány „recidivy podnikatelského ducha“ na venkově v podobě aktivit např. Agrokombinátu Slušovice a několika dalších obcí a firem, byly tu snahy vyvinout vedle stavebních typů a technologií hromadné typizované výstavby také stavební systémy a formy vhodné do historických částí měst a venkovských sídel, více respektující urbánní kontext. Ale to vše se prosazovalo obtížně a spíše „navzdory“ systému, než ve shodě s ním a v jeho rámci, a nemohlo to nic změnit na podstatě a většinovém stavu u nás. Pokud se přesto podařilo docílit určitých pozitivních výsledků, bylo to za cenu nezměrného úsilí malého počtu lidí, překonávajícího obrovské problémy a překážky. Takových „jader pozitivní deviace“ bylo v republice několik. Na místní úrovni především obce s po mnohé generace stabilním obyvatelstvem, nepoznamenané velkými přesuny z doby války a těsně po válce, s bohatou živou kulturou, silnými vazbami občanské komunity k místu i krajině, často posilované i religiozitou, tedy obce v Jihomoravském a Jihočeském kraji, na Hané, venkovská část tehdejšího Východočeského kraje, jinde jen ojedinělé příklady. Na úrovni krajských orgánů nepochybně bývalý KNV Brno, kde by neměly být zapomenuty zásluhy Ing. arch. Jana Floriána, Ing. arch. Běly Vlčkové a dalších, kteří spolu s Ing. arch. Janem Krumlem z již zmíněného Druposu Brno vytvořili první metodické pomůcky, projekty a realizace „Obnovy venkova“ u nás. V Severočeském kraji byl aktivním a progresivním

„narušovatelem zavedených nepořádků“ především RNDr. Václav Poštolka, demograf a geograf Stavoprojektu Liberec, z jeho kolegů stavebních projektantů pak především Ing. arch. Pavel Vaněček, prosazující s buldočí zaujatostí inteligentnější stavební systémy a technologie pro historické části měst a venkov proti tlaku na objemovou typizaci tzv. „velkého stavebnictví“. Na úrovni ústředních orgánů státní správy a jimi řízených odborných organizací je třeba vzpomenout především zásluh RNDr. Stanislava Mikuly z tehdejšího Ministerstva výstavby a techniky ČR, který se podílel na vzniku expozice „Obnovy vesnice“ a „Zcelování pozemků“ v rámci konání tzv. „Bavorských dnů v Praze“, na ředitele Terplanu s.p. Praha doc. RNDr. Aloise Andrleho, CSc., který uspořádal první odborný seminář o těchto aktivitách za účasti úředníků z bavorských a rakouských obcí a vládních úřadů v Srni na Šumavě.

To vše však byly „kapky v moři“ v jinak neutěšené převládající praxi trivializace a ochuzování biodiverzity krajiny pod diktátem primitivních představ o „zprůměrnění“ zemědělství, lesního i vodního hospodářství, chátrání historického stavebního a dalšího kulturního bohatství a občanské pospolitosti vesnic, v nichž čím dál více obyvatel vyjízďelo za prací nebo se stěhovalo do měst, takže se z nich stávaly pouhé noclehárny nebo místa pro víkendovou rekreaci. Ostatně „chalupářství“ jako specifickému českému fenoménu vděčíme za zachování mnohého bohatství venkova, zejména v pohraničí po odsunu německého obyvatelstva.

Za této situace bylo hrdinstvím a siyfovským údělem pracovat na úseku památkové péče a ochrany přírody. Pravda, byl tu Krkonošský národní park a sou-

stava chráněných krajinných oblastí, ale na "hospodaření" zejména státních statků a tehdejších Státních lesů byly tyto orgány většinou slabé. Přesto vznikly první práce, reagující na neutěšený vývoj krajiny, ochuzování její biodiverzity, oslabování ekologické stability, zvýšenou vodní i větrnou erozi, které se staly základem pro obnovu územního systému ekologické stability krajiny po listopadu 1989. Zde se sluší jmenovat alespoň Ing. Igora Michala, CSc. z tehdejšího Terplanu s.p. Praha, který odvedl obrovský kus tvůrčí i osvětové práce při snaze o „osvícení“ pracovníků veřejné správy i projektantů – urbanistů k respektování přírodních zákonitostí a hodnot ve správě i projektové praxi.

Když přišla „sametová revoluce“ na přelomu let 1989 a 1990, hlásící se k návratu k tradičním hodnotám, pluralitní demokracii a k tržnímu hospodářství, mnozí se naivně domnívali, že je tím odzvoněno dřívějším deformacím a vše se jaksí automaticky obrátí k lepšímu. Že stačí navázat a rozvinout ony pozitivní aktivity konce 80. let, spolehnout se na odpovědnost restituentů a nových soukromých vlastníků majetků, hospodářících ve městech i na venkově, odchod „starých struktur“. Nové podmínky skutečně přinesly některé změny dlouhodobě negativních trendů a některé deformace se skutečně „narovnaly“. Tak sčítání lidu, domů a bytů z roku 2001 mohlo konstatovat překvapující zjištění, že ustal odliv obyvatel z venkovských obcí, naopak někde je znatelný opačný trend vystěhovávání obyvatel z větších měst na venkov. Území a osídlení ČR je ve smyslu vývoje počtu obyvatel dnes daleko diferencovanější, větší vliv má poloha vzhledem k prostorům koncentrace ekonomických aktivit, dopravním sítím, dostupností zahraničí, ale i schopnosti a aktivitě místních samospráv, podnikatelů, občanů.

Za oněch 13 let se některá města a některé vesnice změnila k nepoznání k lepšímu, ale v některých jakoby se čas téměř zastavil. K tíživému dědictví objektů zemědělské velkovýroby, hyzdícímu venkov a krajinu, však přibýly stejně ohavné nebo měřítkem a průmyslovým charakterem ještě horší nové objekty pro obchod, skladování a výrobu na okraji zastavěného území sídel nebo dokonce jako „solitéry“ ve volné krajině, izolované skupiny rodinných domů a vil jako výsledky „restitučního urbanismu“, mnohé zemědělské plochy zůstaly neobdělány,

plní se a vykrádají lesy, objevují se nové formy „svévole“ majitelů pozemků a objektů, jednajících v rozporu se zákony na ochranu přírody a krajiny, lesů, zemědělské půdy i památek pod dojmem přesvědčení, že „se svým majetkem a na svých pozemcích si mohu dělat, co chci“. Máme sice novou Ústavu České republiky, ale lidé ji nečtou. K orientaci občanů nepřispívá ani zachování kontinuity a jen postupná přeměna ostatních zákonů a navazujících právních předpisů, takže se v praxi souběžně uplatňují staré překonané přístupy s novými, přičemž právní řád obsahuje spousty děr, nekonzistencí, nedostatků, ztěžujících prosazování žádoucího a potírání nežádoucího chování. Zmizel nejen strach z orgánů státní správy, represivních složek státní moci, ale mnohdy i respekt k právu, pořádku, obyčejná lidská slušnost, ohled na jiné, na životní a zejména přírodní prostředí. Nikoliv jako "luxus", ale podmínku vlastního přežití. Někde se objevily zcela nové negativní tendence ve veřejné správě, jako politicky zneužívaná a uměle rozdmýchávaná nevrzavost mezi orgány místní a krajské samosprávy a státními orgány, dlouhodobě nerespektování zákonů dokonce i orgány veřejné správy. Tento nový druh diletantismu a „buranství“ postihuje bohužel díky bezskrupulózním „lokařům“ některá města stejně jako některé vesnice, v nichž slušní lidé ztrácejí vliv na veřejné záležitosti a cítí se opět outsidersy jako „za bolševiků“. Kombinace nekulturnosti, arogance a nedostatku peněz u některých lidí „obohacuje“ náš venkov i města o nové, nevhodné formy výstavby, přenášející do našeho prostředí cizorodé prvky a konzumní nevkus vyjadřující „já na to mám“. Naštěstí nejde o převažující stav, ale i tak je toho na zdravé poměry příliš.

Podstatně se zlepšila úroveň ochrany přírody a krajiny, územní systém ekologické stability je samozřejmou součástí územně plánovací dokumentace. Co se dosud nepodařilo, je prováděcí vyhláškou a závaznou metodikou ošetřit ochranu „krajinného rázu“ podle § 12 zákona č. 114/1992 Sb. o ochraně přírody a krajiny, takže se nikdo systematicky nezabývá jeho posuzováním, vedutami sídel v krajině, podstatnými zásahy do jejího charakteru namísto nepodstatných maličkostí. Jsme však bohužel svědky i neschopnosti některých státních orgánů používat rozumně nové zákony a předpisy k ochraně životního prostředí, vzniklé po roce 1990

v souladu se společenskou objednávkou. Necitlivé aplikace je ve svých důsledcích diskreditují a nejen snižují jejich účinnost, ale vytvářejí nálady na jejich oklešťování nebo dokonce rušení. Tak jsou díky neústupnosti některých orgánů ochrany přírody a krajiny, neschopnosti vytvářet prostor pro vyjednávání a kompromisy v území v zájmu vyváženého rozvoje, opakovaně ohrožovány poslaneckými iniciativami, podněty z krajů a nejrůznějších lobby např. zákony o ochraně přírody a krajiny a o posuzování vlivů na životní prostředí, cílevědomě jsou po léta postupně oklešťovány kompetence Ministerstva životního prostředí. Vzniká dojem, že někomu by vyhovoval návrat ke stavu před rokem 1990.

Je zřejmé, že přes nesporný pozitivní posun nejen nezmizely všechny staré bolesti venkova a péče o přírodu a krajinu, ale objevily se nové. Ze sčítání je zřejmé, že roste kvalita bytového fondu a vybavení venkovských domácností, zlepšuje se standard technického vybavení, zejména na úseku zásobování vodou, kanalizace, čištění odpadních vod, plynofikace venkova. Obnovují se řemeslnické provozovny, spolkový a kulturní život obcí, vztah k náboženství, duchovním hodnotám, památkám. Dnes již stát „nedusí“ plánovitě nejmenší obce tím, že by je vylučoval z možnosti obdržet finanční příspěvky na rozvoj. Naopak dnes podporuje nejrůznější finanční programy, např. Program obnovy venkova. Kromě toho existují další, zejména mezinárodní zdroje, na financování rozvoje. Mnohde však „klekla“ základní občanská vybavenost, školy, školky, obchody potravinami a co horšího, i dopravní obslužnost a dostupnost těchto zařízení v blízkých větších sídlech. Někde pak panují spory o financování takových zařízení, sloužících více obcím, o oprávněnosti a výši příspěvků na jejich provoz. Projevují se disproporce mezi výší prostředků z daňových výnosů, kterými zejména malé obce disponují, a náklady na provoz veřejné infrastruktury, které musí hradit, zejména tam, kde v obcích fungují podnikatelé a firmy se sídly a tím i daňovými odvody mimo obec.

S blížícím se datem vstupu České republiky do Evropské unie roste tlak na harmonizaci našeho právního řádu, tržních podmínek, chování lidí a vymahatelnosti práva s podmínkami v zemích EU. Bylo by žádoucí, abychom uměli rozeznat, co z praxe těchto zemí převzít, protože to

mají vyřešeno lépe, než u nás, a před čím náš venkov, přírodu a krajinu ochránit. Nedělejme si však iluze o tom, že se vše rázemlepší formálním přijetím evropských pravidel, dosažením kompatibility našeho právního řádu se standardy EU. Teprve dodržování a vymahatelnost plnění evropských pravidel z nás udělají civilizovanou zemi. Ani nový stavební zákon, jakkoliv environmentálně orientovaný, ani novela zákona o posuzování vlivů na životní prostředí, zahrnující nově posuzování jak celostátních koncepcí, tak i koncepcí regionálních a lokálních ve

vyjmenovaných oborech, samy o sobě nebudou nic platné, dokud neopustíme onen český zlovyk dělat věci „jen jako“ a hledat cesty k obcházení předpisů, a to od prostých občanů až po vládu a Parlament, dokud nezískají všude přirozenou autoritu a vůdčí roli v občanských komunitách a ve veřejné správě lidé, kteří jsou odborně a morálně na výši. Pak bychom se opět přiblížili k oněm slovům naší hymny „zemský ráj to na pohled“. Bylo by příjemné, kdybychom mohli být na svou zemi opravdu hrdí jak pro sebe, tak za celou zemi jako destinaci mezinárodního cestov-

ního ruchu pro zahraniční návštěvníky. Kdybychom se mohli chlubit nejen Prahou a několika dalšími atraktivitami, zapsanými na seznamu světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO, ale opravdu vším, včetně venkova.

*Ing. arch. Martin Říha
Ministerstvo životního prostředí*